

PALEO- AKTUEEL

2



Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1991, Biologisch-Archaeologisch Instituut, RUG

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG

Foto omslag: G.J. Bartstra

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden
overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn
voorzien

Inlichtingen: BAI, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-0251-8

PALEO-AKTUEEL

2

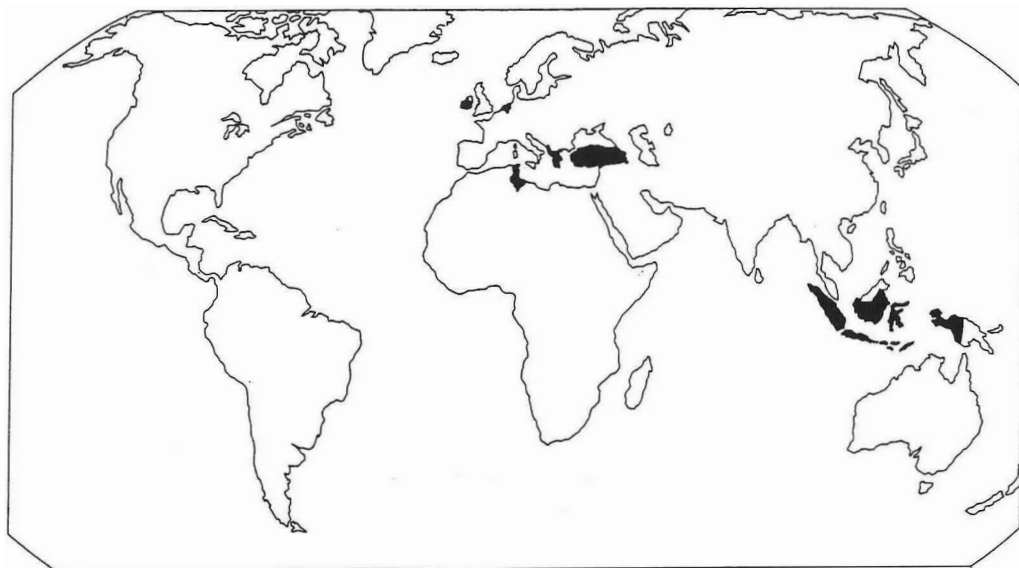
redactie

**Mette Bierma
Jurjen M. Bos**

Biologisch-Archaeologisch Instituut

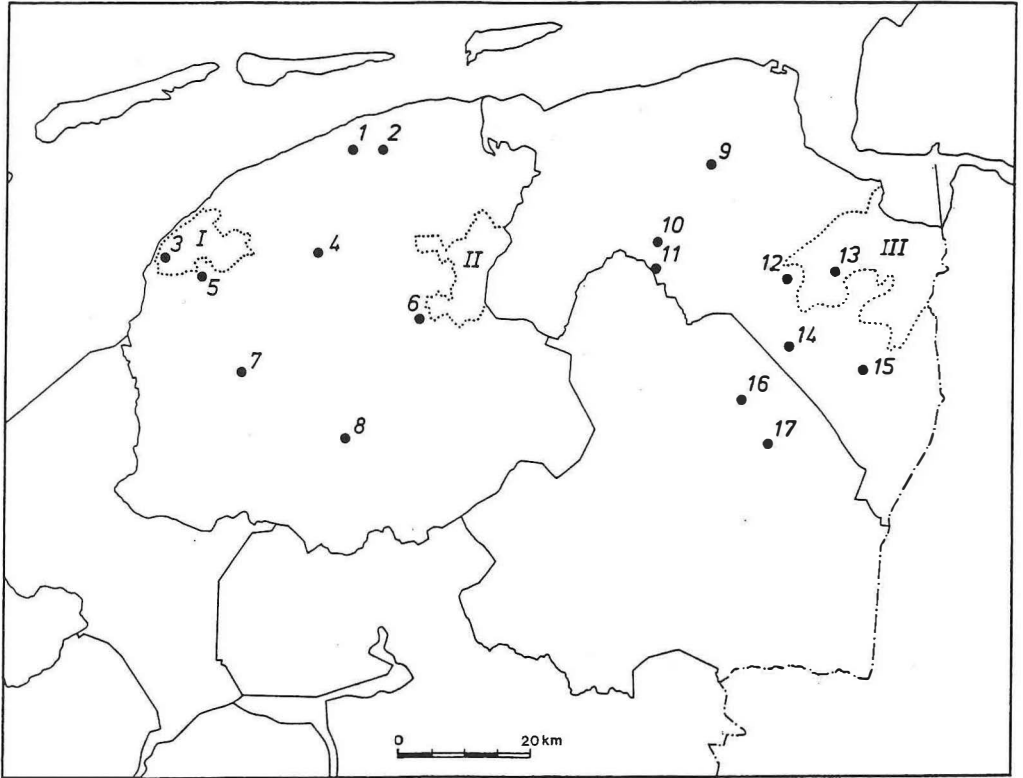
Groningen, 1991

In deze aflevering: Griekenland, Ierland, Indonesië, Nederland, Tunesië en Turkije.



In deze aflevering uit Noord-Nederland:

1. Oosterbeintum; 2. Foudgum; 3. Wijnaldum; 4. Leeuwarden; 5. Doijum; 6. Egbertsgaasten; 7. Bons; 8. Oudehaske; 9. Stedum; 10. Groningen; 11. Neerwolde; 12. Zuidwolde; 13. Scheemda; 14. Wildervank; 15. Onstwedderholte; 16. Gieten; 17. Bronneger; I. De Bjirmen; II. Achtkarspelen-Drachten-Eestrum; III. Dollardboezem.



INHOUD

G.-J. BARTSTRA Het BAI op Sulawesi: verkenningen in de Walanae vallei	9
S. BOTTEMA, H.A. GROENENDIJK & E. MOOK-KAMPS Archeologisch en palynologisch onderzoek van een pingo te Wildervank (Gr.)	15
D. STAPERT Het onderzoek van de Ahrensburg-vindplaats te Oudehaske (Fr.) in 1990	19
E. KRAMER Mesolithische vondsten bij Egbertsgaasten (Fr.)	25
S. BOTTEMA, F. BOTTEMA & N. BOTTEMA-MACGILLAVRY De exploitatie van een infrastructureel traag ecosysteem: het verzamelen van wijngaardslakken	28
P. KROEZENGA, J.N. LANTING, R.J. KOSTERS, W. PRUMMEL & J.P. DE ROEVER Vondsten van de Swifterbantcultuur uit het Voorste Diep bij Bronneger (Dr.)	32
J.N. LANTING & S. BOTTEMA Aanwijzingen voor een pre-Trechterbekerlandnam in het Gietsenveentje, gem. Gieten (Dr.)	37
A.T. CLASON De radius-beitels van Ilipınar (Turkije)	40
E. DRENTH & A.E. LANTING De chronologie van de Enkelgrafcultuur in Nederland: enkele voorlopige opmerkingen	42
H.A. GROENENDIJK Grafheuvels op de Onstwedderholte (gem. Stadskanaal, Gr.)	47
B. RAFTERY & W.A. CASPARIE Houten veenwegen in Ierland	52
I.-L. STUIJTS Kinderoffers in de Tophet (Carthago); houtskoolonderzoek	58
J.M. PASVEER Foudgum (Fr.) in de Romeinse tijd	62

O.H. HARSEMA	
Wat Amerika ons kan leren: over 19e-eeuwse landschaps- schilderijen en ethno-ecologische geschiedschrijving	66
R. NEEF & S. BOTTEMA	
Mest als bron voor verkoold plantaardig materiaal uit opgravingen in het Nabije Oosten. Waarnemingen en experimenten	72
J. MOLEMA	
Archeologische verkenningen in de landinrichtingsgebieden Achtkarspelen, Eestrum en Drachten (Fr.)	77
A. EFSTATHÍOY, Z. MALAKASIÓTI & H.R. REINDERS	
Een survey in het gebied ten noorden van Hellenistisch Halos (Griekenland)	82
Y. DIJKSTRA	
De archeologie in ruilverkaveling De Bjirmen (Fr.)	87
W. PRUMMEL & E. KNOL	
Strandlopers op de brandstapel	92
J.M. BOS & J. ZIJLSTRA	
Nieuwe fragmenten van de 'koninklijke' spang van Wijnaldum (Fr.)	97
T. LOOIJENGA	
De runeninscriptie van Doijum (Fr.): echt of vals?	100
W.A. CASPARIE	
Houtgebruik in het vroeg-middeleeuwse grafritueel in Noord-Nederland	103
P.B. KOOI, K. KLAASSENS & J.H. ZWIER	
De wierde De Weer bij Stedum (Gr.)	108
J.M. BOS, J.K. BOSCHKER, A. JAGER & D.M. VISSER	
Een terpje en een wier in Bons, bij Sneek (Fr.)	111
C.R. JAGER	
Veenterpen in Neerwolde (Gr.); het aardewerk van terp nr. 3	115
H.A. GROENENDIJK	
Middeleeuwse bedijking aan de rand van de Dollard bij Zuidbroek (Gr.)	118
J. MOLEMA	
Kerken in de voormalige Dollardboezem (Gr.)	123
H.T. UYTTERSCHAUT	
De menselijke skeletten uit Scheemda (Gr.)	127

G.L.G.A. KORTEKAAS Opgraving Wolters-Noordhoffcomplex te Groningen (Gr.)	130
J.T. ZEILER & J. SCHELVIS Veren, mijten en een luis	134
A. JAGER Het Kapittelhuis te Leeuwarden (Fr.)	137
W.A. CASPARIE & J. SCHONEVELD Een pseudo-leienboekje van het Martiniekerkhof in Groningen (Gr.)	140
P. BAKS De burcht van graaf Edzard in de stad Groningen, 1506-1514	143
J. SCHELVIS Een ei hoort erbij... Parasieten in en op de 17e-eeuwse bewoners van het Martiniekerkhof in Groningen (Gr.)	149

MIDDELEEUWSE BEDIJKING AAN DE RAND VAN DE DOLLARD BIJ ZUIDBROEK (GR.)

H.A. Groenendijk

Middeleeuws landschap in het tracé van Rijksweg 7

Het was geen volslagen verrassing, toen bij de aanleg van Rijksweg 7 ter hoogte van Zuidbroek (gem. Oosterbroek) onlangs resten van middeleeuwse bewoning, akkers en een dito waterkering te voorschijn kwamen. Sporen van laat-middeleeuwse veenkolonisten zijn in het randgebied van de Dollard overal te verwachten. In 1989 en 1990 zagen werknemers van Rijkswaterstaat en van wegenbouwer AVK (Oude Tonge) in het wegvak Zuidbroek-Winschoten dan ook regelmatig een archeoloog in de cunetten rondscharrelen. Wat daar oostelijk van Zuidbroek ontsloten werd, hield meer in dan de overslibde sporen van middeleeuwse bewoners en hun economie: hier bevindt zich het dalsysteem van de Oude Ae. Dat dit veenriviertje een ca. 200 m breed dal gehad moet hebben, was uit sonderingen al bekend. Daarom konden nu meer gerichte vragen worden gesteld, bijvoorbeeld hoe middeleeuwse boeren hadden gereageerd op het wassende water, afkomstig uit het hoogveen en van de zich uitbreidende Dollard. Vooral het water van de Oude Ae moet een regelrechte bedreiging hebben gevormd voor de steeds dieper wegzinkende akkers, het gevolg van veenoxydatie en veenklink. In een later stadium zou dat water nog worden opgestuwd door de toenemende activiteit van de zee in het Dollardestuarium, uiteindelijk resulterend in een volledige overstroming van het gebied.

In *Paleo-aktueel* 1 is in het kader van middeleeuwse veennederzettingen in Noordoost-Groningen al kort bericht over middeleeuwse akkers te Zuidbroek. Hun ligging op zandkopjes illustreert de moeite

die de boeren zich gaven om het slinkende akkerareaal te behouden. Nu zijn op deze zandkopjes eveneens prehistorische vondsten aan het licht gekomen. In de huidige bijdrage beperk ik me echter tot een vondst van middeleeuwse ouderdom die samenhangt met maatregelen ter kering van het water. Gericht onderzoek naar het gefossiliseerde middeleeuwse landschap blijkt nieuwe stof te kunnen bieden voor regionale historische vraagstukken.

De oorsprong van de Oude Dijksterweg

De Oude Dijksterweg vormt een centraal element in het historisch-geografisch zeer belangwekkende gebied waar de kerspels van Noordbroek, Zuidbroek, Scheemda, Eexta en Meeden samenkomen.

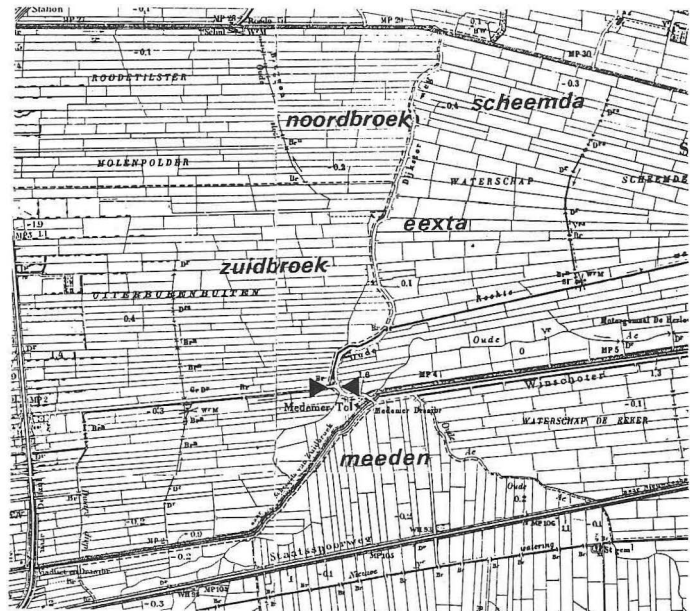
Concentratiepunt in het gebied vormt de zogeheten Medemertol, gelegen aan het zuidelijke einde van de Oude Dijksterweg, die ter plaatse een opmerkelijke uitstulping vertoont. Het tracé van de Oude Dijksterweg wordt gezien als de oudste zeekering in de westelijke arm van de Dollardboezem (fig. 1). Aan de dijkbouw wordt zelfs het jaartal 1542, sommigen beweren 1545, verbonden. Bronnen betreffende de inpoldering van de Dollardboezem en de daarmee samenhangende afwateringsproblematiek vormen al jarenlang het studiegebied van de waterbouwkundige H. Boer (Scheemda) en de historisch-socioloog O.S. Knottnerus (Groningen). Discussies met beiden verruimden het blikveld van de auteur in deze zeer ingewikkelde materie en vormden het startpunt voor het volgen van het spoor terug in de geschiedenis.

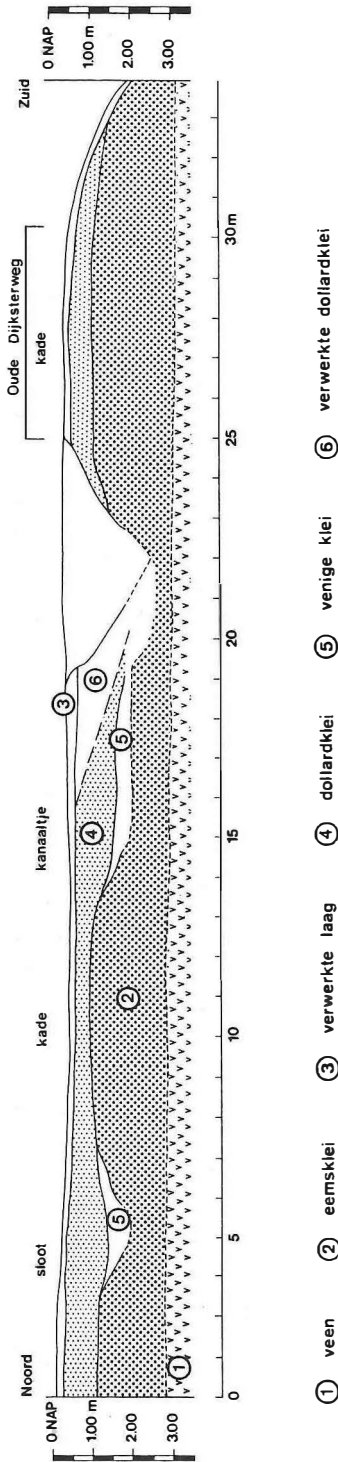
De oorsprong van de Oude Dijksterweg

is een nog niet bevredigend opgelost probleem. Het kronkelkarakter van deze weg vanaf de Medemertol noordwaarts duidt er op dat deze niet alleen een voormalige Dollarddijk volgt, maar mogelijk op een nog ouder tracé teruggaat. Daarbij denkt men al gauw aan een binnendijk van de Oude Ae. Die interpretatie moet door de waarnemingen in 1989 en 1990 echter herzien worden, althans wat het zuidelijke deel van de dijk betreft. Gebleken is namelijk, dat een kleiafzetting (de zogeheten Eemsklei) al aan het einde van de prehistorie of in vroeghistorische tijd – dus vóór de middeleeuwse kolonisatie – het gehele dal van de Oude Ae heeft opgevuld. De stroomrichting van zuid naar noord raakte daardoor geblokkeerd. De rivier verlegde zijn bedding vervolgens in een meer noordoostelijke richting, waarbij een natuurlijke barrière in de vorm van een zandopduiking het afbuigingspunt bepaalde. Die natuurlijke barrière is onder meer nog herkenbaar aan de markante uitstulping in de Oude Dijksterweg. Het veenwater stroomde voortaan bezuiden wat later de Medemertol heette, richting zee. Die verlegging heeft consequenties voor het

beeld dat we ons van het middeleeuwse landschap gevormd hadden. Het bestaan van een binnendijk langs de Oude Ae, waarvan de meanders het bochtige tracé bepaald zouden hebben, is nu opeens een belangrijk argument ontnomen. Dit roept uiteraard de vraag op, wat het bochtige verloop van de Oude Dijksterweg dan wel bepaald heeft. Misschien ligt de verklaring eenvoudig opgesloten in het verloop van de toenmalige kerspeldgrens, zelf weer het gevolg van de grillige vertanding van opstreckende kavels vanuit twee ontginningsrichtingen, daar waar deze ontginningsrichtingen elkaar ontmoetten. Het einde van een opstrek hoeft namelijk niet altijd door een natuurlijke grens bepaald te zijn. Het is bovendien vrij zeker, dat zich tussen de kerspels Noordbroek en Zuidbroek enerzijds en Scheemda en Eexta anderzijds nog een smal kerspel met de naam Uiterbeerte (Utebert) bevonden moet hebben. Het bestaan van een extra kerspel maakt het zoeken naar een verklaring voor het grensverloop nog gecompliceerder. Ter hoogte van de uitstulping in de Oude Dijksterweg is met archeologische vondsten aantoonbaar dat daar in de late middeleeuwen

Fig. 1. De Oude Dijksterweg tussen Zuidbroek en Scheemda (top.kaarten 99 Noordbroek en 117 Meeden, uitgave 1911). De twee pijlen geven de kruising met het tracé van de nieuwe rijksweg aan. In cursief de kerspelnamen. Breedte van de kaartuitsnede is 4 km, het noorden boven.





bewoning plaatsvond. Kogelpotscherven (te dateren omstreeks de 14e eeuw) en dakpanfragmenten duiden daarop.

Een dijk onder de dijk

In de zomer van 1990 werd pal onder de Oude Dijksterweg bij de Medemertol een ontdekking gedaan, die ons toch weer terugbrengt bij een dijktracé van vóór de Dollardinbraken. Onder de inmiddels geheel afgegraven Dollarddijk lag een pakket natuurlijk afgezette Dollardklei. Daaronder werd een dijklichaam, opgeworpen uit Eemsklei, aangetroffen: een middeleeuwse schepping dus. Ook kwam aan de oostzijde ervan een dichte paalzetting aan het licht, bestaande uit elzestammetjes van gelijke dikte. Pas bij een tweede, iets zuidelijker gelegen dwarsdoorsnede werd enig inzicht verkregen in het hoe en waarom van deze middeleeuwse dijk (fig. 2). Het betreft een dubbel uitgevoerd dijkje, of liever gezegd twee kaden, waar tussendoor water werd geleid. Deze kunstmatige afwatering had een breedte van 8 à 9 m en zal met een sluisje verbonden zijn geweest, ofschoon daarvan geen resten zijn aangetroffen. In een overeenkomst van 1391 is sprake van twee met name genoemde zijlen, gelegen in de Ae-dijk in het kerspel Eexta. Voor degene, die met de nieuwe archeologische gegevens naar de juiste plek van de zijlen op zoek wil, of een historische verklaring voor bewoning benoorden de Medemertol wil aandragen, is hier een dankbare taak weggelegd.

Wat het verloop van de afwatering betreft lijkt het erop dat men, beducht voor veenwater, een deel van het wateraanbod

Fig. 2. Profiel van de Oude Dijksterweg bij de Medemertol (1990). Onder de opgeslibde Dollardklei bevinden zich twee kaden, waartussen een kanaaltje geleid werd. Aan de noordzijde liep nog een slootje, aan de zuidzijde zijn alle verdere sporen bij de aanleg van de oude provinciale weg uitgewist. De gegevens zijn ten dele door boringen verkregen.

van de Oude Ae om het iets hoger gelegen bewoonde stuk land (Uiterbeerte?) heeft willen heenleiden door het graven van een kanaaltje en dit van kaden te voorzien. Aanwijzingen voor een natuurlijke noordwaartse tak van de Oude Ae ontbreken in de ondergrond. De naam 'olde Ee' duidt verder noordwaarts weliswaar herhaalbaarlijk op, maar deze ging de omvang van een sloot kennelijk niet te boven. De indruk van een onbeduidend waterloopje in de tijd van na de Dollardinbraken dringt zich aan ons op. Aangezien het bodemarchief waarover we spreken zich geheel onder Dollardklei bevindt, is het evenwel uiterst moeilijk om ons uit de schaarse archeologische gegevens een totaalbeeld van de middeleeuwse situatie te vormen.

Zo is er nog geen zekerheid over de functie van de paalzetting. Hoe ver strekte deze zich uit en vormde deze eventueel een staketrij, een versteviging van palen aan de voet van de bekade afwatering? Hoewel Knottnerus in 1980 dichtbij de huidige vindplaats eveneens paalwerk aan de voet van de Oude Dijksterweg aantrof, ontbreekt enig spoor van palen in de door ons aangetroffen zuidelijke dijkdoorsnede. Vlechtwerk werd niet gevonden. Wat in 1990 aan palen is gezien, getuigt van een systematische aanleg: er werden stammetjes van rond de tien centimeter doorsnede gekapt, aangepunt en tot op eenzelfde diepte, mannetje aan mannetje, in de Eemsklei gedreven. W.A. Casparie determineerde het hout als afkomstig van de els. De koppen van de palen zijn later op één niveau afgerot, namelijk op ca. 1.70 m beneden NAP, kennelijk de toenmalige (laagste) grondwaterstand. Dat duidt in ieder geval op een constructie van vóór de Dollardoverstromingen. Voor een exactere ouderdomsbepaling is het wachten op een ¹⁴C-datering.

Met de huidige gegevens kan al wel een globale datering gegeven worden. Een zodanige regulering van de afwatering zal pas stammen uit de tijd, dat de problemen met het drooghouden van landbouwgronden aan de noordrand van het hoogveen-

gebied grote vormen gingen aannemen. De overeenkomst uit 1391 tussen hoofdelingen uit het Reiderland en het Oldambt is daar duidelijk genoeg over. Misschien werd met de genomen waterbeheersingsmaatregelen wel pas de voorwaarde geschapen voor bewoning in het gebied direct benoorden de Medemertol.

Dubbele functie

De geschiedenis van de Oude Dijksterweg neemt dus ruim vóór de Dollardoverstromingen een aanvang. Water van de Oude Ae, komend uit het zuidelijker gelegen hoogveen, werd kunstmatig noord- en noordoostwaarts geleid. Het kanaaltje kon gezien de afmetingen maar een klein deel van het debiet van de Oude Ae doorlaten. Hetzelfde dijktracé dat eerst het noordelijk aangrenzende land tegen rivierwater moest beschermen, zou later als basis dienen voor de oudste zeekering in de Dollardboezem, de dijk van 1542. Alleen kwam de dreiging nu van de tegenoverliggende zijde, namelijk vanuit het noordoosten. De middeleeuwse binnendijk verdween aan het begin van de 16e eeuw geheel onder Dollardafzettingen. Toen het water van de Dollard zich terugtrok, moet het dijktracé zich in de droogvallende klei zijn gaan aftekenen. Vervolgens werd een dijk opgeworpen, waaraan de naam Oude Dijksterweg nog steeds herinnert. Deze dijk werd als enkele dijk uitgevoerd, omdat de functie als boezemkering dit verlangde. Deze oudste Dollarddijk is als dijklichaam inmiddels verdwenen. Het voortbestaan van het karakteristieke tracé dankt de dijk aan zijn grenspositie (de functie als kerspelgrens) en het feit, dat hij als weg ging fungeren.

De Oude Dijksterweg heeft de ruilverkaveling Nieuw-Scheemda overleefd. Het gebruik als landbouwontsluitingsweg werd bestendig en heeft het beloop vooralsnog voor sterkere aantasting behoed. Het gedeelte dat sinds de aanleg van Rijksweg 7 ietwat verloren tussen de oude en nieuwe rijksweg is komen te liggen, is een wette-

lijke bescherming alleszins waard. De conservering van de gevonden restanten en de vondstverwachting rechtvaardigen dat.

Summary

The area of Zuidbroek-Scheemda, flooded by late medieval transgressions and covered with so-called Dollard clay, shows some of its older medieval drainage system during the construction of the new motorway

A7. It was found that the valley of the main streamlet Oude Ae had been blocked by clay deposits in pre-medieval times already. As a consequence, our interpretation of the hydrological measures taken by the medieval peasants to free their land from water coming from the adjacent Bourtangere Moor should be revised. Here the find of an artificial outlet [zijltje], flanked by low dikes and lying underneath the later Dollard dike, is discussed.